

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Ε.Κ.Κ.Α.)

Καλές Πρακτικές Επικοινωνίας Ρομά και μη Ρομά

Ο ρόλος της βιωματικής εκπαίδευσης και η διεξαγωγή βιωματικών εργαστηρίων
ως καλή πρακτική επικοινωνίας ανάμεσα σε Ρομά και μη Ρομά

Ο Οδηγός πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Ανάπτυξη της Εθνικής πλατφόρμας διαβούλευσης και διαλόγου για θέματα Ρομά» (*«Development of the National Roma Platform for consultation and dialogue exchange of the Greek NRCP»*), που υλοποιείται από το **Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης** με τη συγχρηματοδότηση της Ε.Ε. (Πρόγραμμα «Δικαιώματα, Ισότητα και Ιθαγένεια 2014-2020»). Το περιεχόμενό του τελεί υπό την ευθύνη του φορέα μας και σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ότι απηχεί τις απόψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

This publication has been produced with the financial support of the REC 2014-2020 Programme of the European Union. The contents of this publication are the sole responsibility of the National Centre for Social Solidarity and can in no way be taken to reflect the views of the European Commission.

Απρίλιος 2017

Καλές Πρακτικές Επικοινωνίας Ρομά και μη Ρομά

**Ο ρόλος της βιωματικής εκπαίδευσης
και η διεξαγωγή βιωματικών εργαστηρίων
ως καλή πρακτική επικοινωνίας ανάμεσα σε Ρομά και μη Ρομά**

Επιμέλεια: Νόννη Ζαμουρίδου, *PhD, MA κοινωνιολόγος*

Κείμενα εγχειριδίου:

Αντιγόνη Ορφανού, *σχολική ψυχολόγος, ψυχοθεραπεύτρια*

Στέλλα Αργυρούδη, *Msc ψυχολόγος, ψυχοθεραπεύτρια*

Ζωή Θεοφιλάκου, *ψυχοθεραπεύτρια*

Σοφία Κυπριανίδου, *σκηνοθέτις*

Περιεχόμενα

Εισαγωγικά	4
Σχεδιασμός δραστηριοτήτων βιωματικής εκπαίδευσης ως καλή πρακτική επικοινωνίας Ρομά και μη Ρομά	5
Η αξιοποίηση των βιωματικών εργαστήριων κατά την υλοποίηση του έργου "Ανάπτυξη της Εθνικής Πλατφόρμας διαβούλευσης και διαλόγου για θέματα Ρομά"	7
Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στην Αθήνα: <i>«Η διαφορετικότητα ως πηγή γνώσης»</i>	9
Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στο Χαλάνδρι: <i>«Γνωριμία και συνύπαρξη ομάδων Ρομά και αρμοδίων Υπηρεσιών των Δήμων που ασχολούνται με θέματα των Ρομά»</i>	14
Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στη Λάρισα: <i>«Η διαφορετικότητα ως πηγή γνώσης»</i>	17
Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στη Θεσσαλονίκη: <i>«Η διαφορετικότητα ως πηγή γνώσης»</i>	22
Συμβολή της βιωματικής εκπαίδευσης στην κοινωνική ένταξη των Ρομά	25
Βιβλιογραφία	26

Ο ρόλος της βιωματικής εκπαίδευσης και η διεξαγωγή βιωματικών εργαστηρίων ως καλή πρακτική επικοινωνίας ανάμεσα σε Ρομά και μη Ρομά

Εισαγωγικά

Η μεθοδολογία της βιωματικής εκπαίδευσης βασίζεται στην ενεργό συμμετοχή των μελών μιας ομάδας, οι οποίοι καλούνται να ανταλλάξουν τις εμπειρίες τους μέσα από διαδραστικές δραστηριότητες με “εθελοντικό” χαρακτήρα. Η βιωματική εκπαίδευση αποτελεί μία ανθρωποκεντρική και συλλογική προσέγγιση με στόχο την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και την ευαισθητοποίηση των μελών μιας ομάδας σε συγκεκριμένα θέματα, όπως αυτά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της καταπολέμησης αρνητικών διακρίσεων κάθε μορφής. Μέσα από το βιωματικό παιχνίδι και τη δυναμική της ομάδας, δίνεται η δυνατότητα στα μέλη να καλλιεργήσουν τη φαντασία, τη δημιουργικότητα και την κριτική τους συνείδηση, ώστε να αντιληφθούν τους εαυτούς τους ως μέρη ενός κοινωνικού συνόλου όπου αλληλεπιδρούν με σεβασμό, ισότητα και διάθεση για συμμετοχή.

Τα βιωματικά εκπαιδευτικά εργαστήρια έχουν στόχο την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μελών μίας ομάδας, την καλλιέργεια του αισθήματος σεβασμού και της αλληλεγγύης και την ενεργή συμμετοχή όλων στη διαδικασία της βιωματικής μάθησης. Η μεθοδολογία της βιωματικής εκπαίδευσης εισάγει διαφορετικά εργαλεία μάθησης από αυτά της παραδοσιακής μορφής μιας σχολικής εκπαίδευσης ως παράδειγμα.

Οι δραστηριότητες μιας βιωματικής εκπαίδευσης για την ευαισθητοποίηση των μελών της σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αρχές του διαλόγου, ανάπτυξης δεξιοτήτων διαχείρισης συναισθημάτων και διακρίσεων απαιτούν από τον συντονιστή τη διαμόρφωση ενός φιλικού περιβάλλοντος, ώστε η ομάδα να μπορεί να συνεργάζεται με αλληλεγγύη και σεβασμό στη διαφορετικότητα. Επίσης, ο συντονιστής καλείται ανάλογα με την περίπτωση να επιλέγει ή και να προσαρμόζει τα εργαλεία της βιωματικής μάθησης σύμφωνα με τους στόχους, τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες της ομάδας στόχου.

Σχεδιασμός δραστηριοτήτων βιωματικής εκπαίδευσης ως καλή πρακτική επικοινωνίας Ρομά και μη Ρομά

Ο συντονιστής/-τρια μπορεί να επιλέξει την κατάλληλη βιωματική δραστηριότητα σύμφωνα με τον αριθμό των μελών, τον χρόνο που διαθέτει, τα υλικά και το χώρο όπου θα πραγματοποιηθεί το εργαστήριο, αφού λάβει υπόψιν του τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τις ανάγκες, τα βιώματα, τις εμπειρίες και την ψυχολογική κατάσταση των μελών της ομάδας.

Για να είναι λειτουργική, η ομάδα θα πρέπει να αποτελείται από μικρό αριθμό ατόμων (έως περίπου 25 άτομα), ενώ ενδείκνυται να υπάρχει ελεύθερος χώρος για τις δραστηριότητες. Είναι πρακτικό, επίσης, οι καρέκλες να μετακινούνται έτσι ώστε ο εκπαιδευτής και οι συμμετέχοντες να μπορούν να κάθονται κυκλικά στο δεύτερο μέρος της δραστηριότητας, που είναι η συζήτηση με την ομάδα.

Σε όλα τα εργαστήρια τα μέλη συμμετέχουν σε δραστηριότητες με άξονα την ενεργή συμμετοχή, τη συνεργασία, τη δημιουργία και την ελεύθερη έκφραση, όπως είναι η μυθοπλασία, η δραματοποίηση, το παιχνίδι ρόλων, οι δραστηριότητες προσομοίωσης κ.ά. Οι τεχνικές που συνήθως περιλαμβάνονται σε ένα εργαστήριο βιωματικής εκπαίδευσης είναι η μελέτη περιπτώσεων, η δημιουργική / καλλιτεχνική έκφραση, η προσομοίωση, το παιχνίδι ρόλων, η δραματοποίηση και η μυθοπλασία, ο καταγισμός ιδεών (brainstorming) και οι εργασίες (project). Υλικά βιωματικών εργαστηρίων μπορούν να είναι κόλλες αναφοράς, μπογιές, εκτυπωμένα συμβόλαια, πλαστικά ζώακια, νεράντζια κ.ά.

Βασικά σημεία στην βιωματική διαδικασία θα πρέπει να αποτελούν η **παρατήρηση** και η **ομαδική συζήτηση**. Στην πρώτη φάση της δραστηριότητας τα μέλη της ομάδας έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά και να δουλέψουν ομαδικά με τρόπους δημιουργικούς και ευχάριστους. Ακολουθεί ομαδική συζήτηση κατά τη διάρκεια της οποίας μέσω της ανατροφοδότησης και με το συντονισμό του υπεύθυνου, τα άτομα έχουν την ευκαιρία να εκφράσουν τις εμπειρίες τους, να συναισθανθούν τα μέλη της ομάδας, να συνδέσουν την εμπειρία της δραστηριότητας με τον πραγματικό τους κόσμο και να εμβαθύνουν στους στόχους της εκάστοτε δραστηριότητας.

Ο συντονιστής θα πρέπει:

- να διατηρεί το ρόλο του συντονισμού σε όλη τη διάρκεια των δραστηριοτήτων χωρίς να στοχοποιεί συγκεκριμένα άτομα και χωρίς να διατυπώνει τις προσωπικές του απόψεις και στερεότυπες αντιλήψεις,
- να ενθαρρύνει τα μέλη να συμμετέχουν χωρίς να επιτρέπει την έκφραση προσωπικών επιθέσεων και αποδοκιμασιών στην ομάδα,

- να εμπυχώνει και να επιβραβεύει τα μέλη καθώς και να συμβάλλει στη διατήρηση ενός ευχάριστου και ομαδοσυνεργατικού κλίματος στην ομάδα.

Για την επίτευξη των παραπάνω, καλό θα είναι ανάμεσα στις δραστηριότητες να υπάρχουν μικρά διαλείμματα λίγων λεπτών με δράσεις εγρήγορσης οι οποίες προσφέρουν στα μέλη της ομάδας την ευκαιρία για κίνηση και τη δυνατότητα να καλλιεργήσουν τη φαντασία, τη δημιουργικότητα και την κριτική τους συνείδηση, ώστε να αντιληφθούν τους εαυτούς τους ως μέρη ενός κοινωνικού συνόλου όπου αλληλεπιδρούν με σεβασμό, ισότητα και διάθεση για συμμετοχή.

Η αξιοποίηση των βιωματικών εργαστηρίων κατά την υλοποίηση του έργου "Ανάπτυξη της Εθνικής Πλατφόρμας διαβούλευσης και διαλόγου για θέματα Ρομά"

Το έργο "Ανάπτυξη της Εθνικής Πλατφόρμας διαβούλευσης και διαλόγου για θέματα Ρομά", το οποίο υλοποιεί το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, ως *Εθνικό Σημείο Επαφής για τους Ρομά*¹, με τη συμβουλευτική υποστήριξη της Αντίρροπον Α.μ.Κ.Ε., αξιοποιεί τη μεθοδολογία της βιωματικής εκπαίδευσης μέσα από τη διενέργεια βιωματικών εργαστηρίων, που στοχεύουν στην ενίσχυση της συνύπαρξης και της αποδοχής ανάμεσα στις δύο κοινότητες Ρομά και μη Ρομά μέσα από τη δημιουργία νέων καναλιών επικοινωνίας.

Έχοντας υπόψιν τις τοπικές νομοθεσίες και τις πολιτισμικές νόρμες, που διαφέρουν ανά τον κόσμο, μέσα από την επικοινωνία μας με άτομα από διαφορετικά υπόβαθρα, η βιωματική εκπαίδευση ενθαρρύνει την κατανόηση και την αναγνώριση κοινών χαρακτηριστικών σε όλους τους ανθρώπους και συμβάλλει στον περιορισμό των προκαταλήψεων που προέρχονται από παρανοήσεις, παραπληροφορήσεις ή παρεξηγήσεις.

Η δημιουργία ενός κλίματος συνύπαρξης μέσα από τα βιωματικά εργαστήρια, μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην εγκαθίδρυση μίας νέας κουλτούρας διαλόγου. Στο πλαίσιο αυτού του έργου, συν τοις άλλοις, χρησιμοποιήθηκε εκπαιδευτικό υλικό της εναλλακτικής βιωματικής εκπαίδευσης ενηλίκων μέσω εργαστηρίων, με στόχο την ανάπτυξη εργαλείων και ενός λειτουργικού κώδικα επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη δύο κοινοτήτων, αυτής των Ρομά και αυτής των Φορέων και Υπηρεσιών με αρμοδιότητες που σχετίζονται με θέματα Ρομά.

Για την ανάπτυξη **δεξιοτήτων επικοινωνίας**, καθώς και την ανάπτυξη **δεξιοτήτων διαχείρισης συναισθημάτων**, οι θεματικές του εκπαιδευτικού υλικού που θεωρήθηκε ότι εξυπηρετούν καλύτερα την ομάδα-στόχο βασίστηκαν στα ακόλουθα:

Π.χ. Πώς να αρχίζεις μία συζήτηση με έναν άλλο;

Πώς να επιχειρηματολογείς, να μαλώνεις, να προστατεύεις τον εαυτό σου συναισθηματικά;

Πώς να είσαι άμεσος, πώς να είσαι έμμεσος;

Πώς να ζητάς συγγνώμη, πώς να μη ζητάς συγγνώμη;

Πώς να ζητάς αυτό που χρειάζεσαι;

Πώς να δέχεσαι από τους άλλους;

¹ Το ΕΚΚΑ ήταν το Εθνικό Σημείο Επαφής έως την ψήφιση του Ν. 4430/31-10-2016, βάσει του οποίου συστήθηκε η Ειδική Γραμματεία για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά και είναι έκτοτε το ΕΣΕ.

Πώς να εντοπίζεις ενεργειακά αποθέματα;
Πώς να ξέρεις τι νιώθεις και να το κατονομάζεις;
Πώς να είσαι λιγότερο ευάλωτος στις επιρροές;
Πώς να νιώθεις ότι δικαιούσαι να ζεις;

Με βάση τις αρχές του διαλόγου και της ισοτιμίας, με παρουσία στο “Εδώ και Τώρα” της συνάντησης, την αυθεντικότητα, την ολιστική και φαινομενολογική προσέγγιση των συμμετεχόντων και την πίστη στο εγγενές δυναμικό τους για συνύπαρξη και ανάπτυξη, πραγματοποιήθηκαν βιωματικά εργαστήρια που ξεδιπλώνονται γύρω από τον κεντρικό άξονα της ανάγκης για επαφή και ενεργή συμμετοχή στα κοινά, με στόχο να άρουν πιθανές προκαταλήψεις, μεροληψίες και ρατσισμό που εμποδίζουν την επαφή αυτή και δημιουργούν γνωστικά σχήματα και εσωτερικές αναπαραστάσεις μη λειτουργικές.

Όλες οι ασκήσεις και τα βιωματικά εκπαιδευτικά εργαστήρια πραγματοποιήθηκαν από τους εκάστοτε συντονιστές, βάσει ενός αρχικού σκελετού:

- Γνωριμία
- Ιστορία ομάδας μέσα από τις ανάγκες των ατόμων της
- Συνύπαρξη διαφορετικότητας των μελών σύμφωνα με τις ιδιότητές τους & την ταυτότητά τους
- Κλείσιμο, νοηματοδότηση και απολογισμός του εργαστηρίου

Ο σχεδιασμός αυτός αφορούσε στην εργασία σε ζευγάρια, αργότερα τετράδες και η ολοκλήρωση σε ολομέλεια με έναν ευρύτερο κύκλο. Έτσι, τα ατομικά στοιχεία των συμμετεχόντων έρχονταν σε επαφή και διάλογο μεταξύ τους και αποτελούσαν ψηφίδες της συλλογικής επικοινωνίας και διαβούλευσης.

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν, κατά χρονολογική σειρά πραγματοποίησης, τα βιωματικά σεμινάρια, ο τρόπος που διεξήχθησαν και η συμβολή τους στην επικοινωνία και τη διαβούλευση ανθρώπων και ομάδων με διαφορετικά πολιτισμικά, επαγγελματικά και κοινωνικά προφίλ.

Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στην Αθήνα: «Η διαφορετικότητα ως πηγή γνώσης»

Παρουσίαση, Πλαίσιο	Εισαγωγή, Παρουσίαση Συντονιστριών
Άσκηση 1	<p>Συνάντηση:</p> <ul style="list-style-type: none"> Ο κάθε ένας εστιάζει στον εαυτό του, έπειτα στο περιβάλλον Συναντά άλλους και στο τέλος κάνει ζευγάρι με τον πρώτο που συναντήθηκε Γνωρίζονται Συναντούν ένα άλλο ζεύγος και ο ένας παρουσιάζει τον άλλο
Άσκηση 2	<p>Ζωγραφίζω την ανάγκη:</p> <ul style="list-style-type: none"> Σε υποομάδες τετράδων ζωγραφίζουν, συμβολοποιούν την ανάγκη στην παρούσα στιγμή και την μοιράζονται στην ομάδα τους Η κάθε ομάδα φτιάχνει από το υλικό αυτό την δική της ιστορία.
Άσκηση 3	<ul style="list-style-type: none"> Χωρίζονται σε υποομάδες, όπου μέσα από το παιχνίδι ρόλων καλούνται να επιλύσουν μια σύγκρουση. Στη συνέχεια η κάθε ομάδα παρουσιάζει την διαδικασία της στις άλλες.
Κλείσιμο	<ul style="list-style-type: none"> Γίνεται η νοηματοδότηση του εργαστηρίου από τους συμμετέχοντες και τους συντονιστές. Αξιολόγηση εργαστηρίου.

Στο βιωματικό εργαστήριο της Αθήνας συμμετείχαν στελέχη της Περιφέρειας Αττικής, της Περιφερειακής Ενότητας Δυτικής Αττικής, των Ειδικών Υπηρεσιών Διαχείρισης (ΕΥΔ) των ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας, Πελοποννήσου και Κρήτης, του Δήμου Αγίας Βαρβάρας και μέλη του Περιφερειακού Συλλόγου Ρομά και Φίλων

«Αλληλεγγύη» (Μεσολόγγι). Επιπλέον, συμμετείχαν πολλοί διαμεσολαβητές, μέλη της Ένωσης Ελλήνων Διαμεσολαβητών Ρομά, από διάφορες περιοχές της χώρας.

Σκοπός της βιωματικής συνάντησης ήταν η επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων πέρα από τον ρόλο, η επαφή με διαφορές και ομοιότητες ανάμεσά τους ως μέλη μιας μικροκοινωνίας (την ομάδα του εργαστηρίου ή τις επιμέρους υποομάδες του), καθώς ως μέλη διαφορετικών ομάδων στην ευρύτερη κοινωνική ζωή, και η αναγνώριση δυνατοτήτων και τρόπων για την αξιοποίηση των συγκρούσεων προς την επίτευξη της συνεργασίας.

Στόχος του εργαστηρίου ήταν να παραχθεί η γνώση από την άμεση εσωτερική εμπειρία του κάθε συμμετέχοντα και όχι από κάποια εξωτερική πηγή πληροφόρησης. Με αυτόν τον τρόπο, το γνωστικό μέρος μπορεί να βιωθεί στην πράξη, και η κάθε μετατόπιση και νέα αντίληψη να βασιστεί σε ό,τι είναι ήδη μαθημένο και οικείο, στο δυναμικό και στην ιστορία που ήδη φέρνει μαζί του ο κάθε συμμετέχων.

Για την συγκεκριμένη ομάδα που συμμετείχε στο βιωματικό εργαστήριο, καθώς απαρτίζονταν από άτομα που μπορεί να συναντιούνταν πρώτη φορά μεταξύ τους και από πολλές διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, αλλά και αρκετά άτομα με μειωμένη έκθεση σε βιωματικού τύπου εκπαιδεύσεις σχεδιάστηκε να δοθεί αρκετός χώρος στην προ-επαφή, στην αύξηση της επίγνωσης του εαυτού και των αναγκών, της πρώτης γνωριμίας και της λήψης πληροφοριών για το περιβάλλον, έτσι ώστε να εδραιωθεί η απαραίτητη εμπιστοσύνη και ασφάλεια για την μετέπειτα επαφή-δράση με μια όσο το δυνατόν πιο συνειδητή, αυθεντική και ενεργή συμμετοχή.

Στόχος ήταν οι συμμετέχοντες να νιώσουν ελεύθερα να φέρουν στην συνάντηση όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία από την διαφορετικότητά τους. Ήταν σημαντικό να ξεχωρίσει πρώτα η ατομικότητα, γιατί είναι η πρώτη που χάνεται πίσω από έναν κοινωνικό ρόλο, με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να μην επιτρέπουν στον εαυτό τους να κάνει αυθεντική επαφή με τους άλλους και να χάνεται η πολύτιμη γνώση που φέρει ο καθένας μαζί του, από την εμπειρία της ζωής του. Βασική επιδίωξη ήταν να δομηθούν προσομοιωτικές «μικροκοινωνίες» (ζευγάρια, ομάδες) όπου δεν θα εξαλείφεται η ατομικότητα για τον σκοπό της συλλογικότητας, αλλά θα την τροφοδοτεί και θα την ενδυναμώνει.

Με αυτό το σκεπτικό ξεκίνησε η παρουσίαση των συντονιστριών με διαφορετικούς τρόπους, βγαίνοντας από το πλαίσιο του ρόλου και μιλώντας ως άνθρωποι, μέσα από την περιγραφή της επαγγελματικής πορείας και αναζήτησης, την αφήγηση της προσωπικής ιστορίας, και το μοίρασμα προσωπικών εμπειριών. Η παρουσίαση αυτή έδωσε το έναυσμα, αλλά και τη βάση για αντίστοιχες

παρουσιάσεις από τους συμμετέχοντες, όταν αργότερα συστήθηκαν μεταξύ τους στην άσκηση της συνάντησης.

Στην πρώτη άσκηση που αφορούσε το αρχικό στάδιο της προ-επαφής ζητήθηκε από το κάθε μέλος να συναντηθεί καταρχάς με τον εαυτό του, να παρατηρήσει το σώμα του, την κίνησή του, το πώς αισθάνεται, το τι χρειάζεται. Αφότου είχε το χρόνο να παρατηρήσει τον εαυτό του και να έρθει σε επαφή με την δική του ανάγκη, είχε μια καλή βάση για να ξεκινήσει να παρατηρεί το περιβάλλον, τους άλλους. Όταν έπειτα ζητήθηκε να γίνουν ζευγάρια με άτομα που δε γνώριζαν, αυτό ήταν για κάποιους πιο εύκολο και για κάποιους πιο δύσκολο, καθώς ένιωθαν περισσότερο ασφαλείς με τα άτομα που ήδη γνώριζαν. Εν τέλει, η ομάδα έδειξε αρκετή εμπιστοσύνη, ώστε να συμμετέχει στην άσκηση και έτσι άρχισε η γνωριμία μεταξύ τους.

Σε αυτή την επικοινωνία μοιράστηκαν στοιχεία για το πώς είναι στο παρόν, όπως ήταν η οδηγία της άσκησης, έτσι ώστε η επαφή να γίνει σταδιακά και στον βαθμό που τα άτομα αισθάνονται συναισθηματικά ασφαλή. Μέσα στο κλίμα εμπιστοσύνης που διαμορφώθηκε προχώρησαν και στην αφήγηση στοιχείων από την ιστορία τους, το παρελθόν τους, καθώς και στοιχεία σχετικά με τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς τους για το μέλλον. Αυτό δημιούργησε συνθήκες οικειότητας, καθώς τα άτομα ανοίχτηκαν μεταξύ τους και αισθάνθηκαν ένα δέσιμο που φάνηκε να επιδρά στην συνέχεια στο υπόλοιπο εργαστήριο.

Έπειτα, ζητήθηκε από τα ζευγάρια να συναντήσουν ένα άλλο ζευγάρι και να γίνουν μια μεγαλύτερη ομάδα, όπου το κάθε μέλος του ζευγαριού θα παρουσίαζε στο νέο ζευγάρι το ταίρι του. Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τα μέλη της κάθε ομάδας να συμβολοποιήσει την ανάγκη του και το πώς προσδιορίζεται στο παρόν με χρώματα ζωγραφικής πάνω σε ένα κοινό φύλλο χαρτί, όπου αποτυπώθηκε εν τέλει η ανάγκη όλης της ομάδας. Μέσα από αυτήν την διαδικασία έφτιαξε η κάθε ομάδα την ιστορία της, την οποία θα παρουσίαζε στην συνέχεια στις άλλες υποομάδες μέσα στην ολομέλεια.

Περνώντας, έτσι, σταδιακά από το στάδιο της προ-επαφής στην επαφή οι ομάδες κινητοποιήθηκαν και εργάστηκαν με αρκετή δέσμευση και αφοσίωση, τόσο ώστε κάποια από τις ομάδες προχώρησε σε πιο βιωματική επεξεργασία θεμάτων που την απασχολούσαν με τη βοήθεια της συντονίστριας.

Έπειτα, κατά την παρουσίαση της ιστορίας της κάθε υποομάδας στην ολομέλεια μοιράστηκαν συναισθήματα, όνειρα, δυσκολίες, προβληματισμοί, απογοητεύσεις, επιτυχίες, εμπειρίες, επιθυμίες, αναγνώρισαν την πρόοδό τους, καθώς και σημεία που χρειάζεται περαιτέρω να προχωρήσουν.

Επιπλέον, μέσα από αυτή την διαδικασία συμπεριλήφθηκαν οι διαφορετικές οπτικές του κάθε ατόμου και της κάθε ομάδας, το οποίο αποτυπώθηκε στο μωσαϊκό των ζωγραφιών, όταν τις τοποθέτησαν όλες μαζί στο δάπεδο. Η ομάδα βίωσε αρκετή συγκίνηση, όταν με το μοίρασμα και την ανοιχτή έκφραση των διαφορετικών αυτών οπτικών και των συναισθημάτων που τις συνοδεύουν διαπιστώθηκε το ενδιαφέρον που υπάρχει ανάμεσα στα μέλη ακόμη και αν βάσει ρόλου εκτός του εργαστηρίου ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Γενικότερα, τα συναισθήματα της ομάδας είχαν διάφορες διακυμάνσεις, που πέρασαν από τον προβληματισμό σε σχέση με τις δυσκολίες, τον θαυμασμό για την πρόοδο και την εξέλιξη, την ταύτιση και την οικειότητα με τις κοινές εμπειρίες, τον ενθουσιασμό και το ενδιαφέρον για τις διαφορετικές, την ζεστασιά με την αναγνώριση ότι οι επιδιώξεις και επιθυμίες είναι παρόμοιες.

Καθ' όλη την διάρκεια του εργαστηρίου πάλευαν συμμετέχοντες και συντονιστές για μια ανθρώπινη επαφή, έξω από τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα και μια ισότιμη σχέση βασισμένη στον σεβασμό του ενός προς τον άλλο και προς το πλαίσιο, απαλλαγμένη από την ανάγκη για κυριαρχικές συμπεριφορές ή συμπεριφορές ενάντια στην εξουσία και στους κανόνες. Η ανθρώπινη επαφή είναι αυτή που πήρε μεγαλύτερο χώρο και επικράτησε παρ' όλες τις δυσκολίες, αφήνοντας έντονη την εμπειρία της συνάντησης και της μετάβασης προς μια πιο ειλικρινή και συνεργατική επικοινωνία. Με αυτές τις συνθήκες εδραιώνεται μια βάση που μπορεί να αντέξει συγκρούσεις και να υποστηρίξει τον σκοπό της δημιουργικής και εποικοδομητικής επίλυσής τους, που θα μπορούσε να τεθεί ως επόμενος στόχος για αυτήν την ομάδα.

Επίσης, καθώς το θέμα που κυριαρχούσε στις συζητήσεις αρχικά ήταν η επίλυση των προβλημάτων στο επίπεδο της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των Ρομά (βασικές ανάγκες, στέγασης, τροφής, υγιεινής, ασφάλειας), σταδιακά μέσα από την αποτύπωση των αναγκών των ομάδων, οι συμμετέχοντες ήρθαν σε επαφή με την ανάγκη για συναισθηματική κάλυψη, με την αίσθηση του «ανήκειν» και της εξέλιξης/επίτευξης, όπου και στο κλείσιμο έγινε αναφορά από μέλος της ομάδας στην ανάγκη για υπέρβαση των αναγκών μιας μεμονωμένης υπο-ομάδας και της ενσωμάτωσής της μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο μεταστρέφοντας σε έναν βαθμό το ενδιαφέρον της από την προσωπική της ευημερία, σε αυτήν άλλων ομάδων που έχουν ανάγκη βοήθειας.

Η τελευταία διαδικασία του βιωματικού είχε να κάνει με την τελική συνύπαρξη όλων με όλους. Οι επιμέρους ομαδοποιήσεις (ήδη ανάμικτες και πολυδιάστατες από άποψη ρόλων) μοιράστηκαν ένα κομμάτι από την επιμέρους ομαδική τους διαδικασία με το σύνολο. Αυτό αφενός επέτρεψε την απόπειρα περαιτέρω

διεύρυνσης της ομαδικότητας, καθώς οι επιμέρους ομάδες είχαν πολλά κοινά σημεία με τις υπόλοιπες και αφετέρου άνοιξε το δρόμο για τη νοηματοδότηση της όλης εμπειρίας.

Η αυθεντικότητα της επαφής ορισμένων διαμεσολαβητών ήταν πολύ σημαντική. Μια συντονίστρια περιγράφει: *«Είχα της αίσθηση ότι οι συμμετέχοντες συνολικά έρχονται από τελείως διαφορετικές πλευρές, η σύσταση της ομάδας ήταν ετερόκλητη και πολωμένη εξ' αρχής. Η διάθεση μου να μην σταθώ στο τεντωμένο σχοινί ανάμεσα στην πόλωση αυτή, ενώ η πόλωση ήταν ταυτόχρονα τόσο παρούσα μέσα από τις ιδιότητες των ανθρώπων, τους λόγους της συνεύρεσης μας, τις ιστορίες του καθενός, μου άφησε ένα αίσθημα κούρασης. Τα κοινά σημεία των ιστοριών των υποομάδων και οι στιγμές της βαθιάς συγκίνησης που ένιωσα από τη διάθεση των ετερόκλητων αυτών συμμετεχόντων για επαφή, μου άφησαν αισιοδοξία και προοπτική.»*

Η έναρξη των βιωματικών αποτέλεσε μια βάση δεδομένων φαινομενολογικής παρατήρησης βασιζόμενη σε έναν καινούργιο τρόπο επικοινωνίας, ανάμεσα σε ομάδες που έχουν ήδη μια μορφή σύστασης. Οι συστάσεις ανάμεσα, και προς τα μέλη άλλων ομάδων, υπήρξε διεξοδική και με έναν τρόπο, βαθιά ανθρώπινη και συγκινητική.

Ο στόχος, σε προσωπικό επίπεδο ήταν η "σύνθεση και η γνωριμία " ομάδων, η ύπαρξη των υπο-ομάδων στις ήδη υπάρχουσες ομάδες. Υπήρξαν πολλές κατευθύνσεις, αντιθέσεις, εμπειρίες, που δημιουργούσαν συχνά την αίσθηση ενός συλλογικού «νου» σε απόγνωση. Η προσπάθεια της ομάδας για σύνδεση δημιουργούσε σύγχυση αντί να αποσαφηνίζει αντιθέσεις. Παρόλα αυτά η δυνατότητα ενός διαλόγου και η διάθεση να βρεθούν κοινά σημεία αναφοράς, χάριζε σε όλους μια ευελιξία και τον απαραίτητο σεβασμό της προσωπικής ελευθερίας του καθενός ξεχωριστά. Δεν ήταν η ανάγκη να αναφερθούν ή να αναλυθούν βασικά ερωτήματα ηθικού συλλογισμού, αλλά στόχος ήταν η ευγενική συνύπαρξη και η ευημερία.

Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στο Χαλάνδρι: «Γνωριμία και συνύπαρξη ομάδων Ρομά και αρμοδίων Υπηρεσιών των Δήμων που ασχολούνται με θέματα των Ρομά»

Παρουσίαση συντονιστριών και τρόπου εργασίας σε αντίστοιχα βιωματικά εργαστήρια.	
Ασκήσεις Γνωριμίας	<p>Παιχνίδι με ονόματα και μπαλάκι</p> <p>Οι συμμετέχοντες στέκονται σε κύκλο. Ο συντονιστής λέει δυνατά το όνομά του και πετάει το μπαλάκι σε κάποιον από τον κύκλο.</p> <p>Ο επόμενος, αντίστοιχα, λέει το όνομά του και πετάει το μπαλάκι σε κάποιον άλλον από την ομάδα. Το μπαλάκι πρέπει να περάσει μία φορά από κάθε συμμετέχοντα ώστε όλοι να πουν τα ονόματά τους.</p> <p>Αφού τελειώσει αυτός ο πρώτος κύκλος με τα ονόματα, ο τελευταίος που κρατά το μπαλάκι πρέπει να θυμηθεί το όνομα αυτού που του πέταξε το μπαλάκι, να το πει δυνατά και να του επιστρέψει το μπαλάκι.</p> <p>Αν γίνουν λάθη, η διαδικασία επαναλαμβάνεται μέχρι να ολοκληρωθεί σωστά.</p> <p>Παιχνίδι με τα ονόματα “μου αρέσει, δε μου αρέσει”</p> <p>Οι συμμετέχοντες στέκονται σε κύκλο. Καθένας με τη σειρά λέει το όνομά του και κάτι που του αρέσει ή δεν του αρέσει - μπορεί να πει οτιδήποτε του αρέσει να κάνει, να τρώει, μπορεί να αναφέρει κάποιο αντικείμενο που του αρέσει κλπ. Έτσι, γίνεται μία πρώτη γνωριμία με τον συντονιστή και οι συμμετέχοντες γνωρίζουν για τους υπόλοιπους πράγματα που δεν είχαν ποτέ τη δυνατότητα μέσα από την καθημερινότητά τους να γνωρίσουν.</p>
Άσκηση "Επιλογή Αξιών Ζωής"	<p>Οι συμμετέχοντες αποφασίζουν να κρατήσουν μία αξία που είναι σημαντική για αυτούς στη ζωή τους και έπειτα με έναν άλλον ως ζευγάρι, αποφασίζουν μαζί ποια από τις δύο Αξίες θα επικρατήσει και για ποιους λόγους, ουσιαστικά απαντώντας στην ερώτηση του συντονιστή "Γιατί θα γίνει καλύτερος ο κόσμος με αυτή την Αξία;", την οποία επέλεξαν ως ζευγάρι.</p>

Στο βιωματικό εργαστήριο του Χαλανδρίου συμμετείχαν ο Αντιπεριφερειάρχης Ανατολικής Αττικής, ο Δήμαρχος Χαλανδρίου, οι Αντιδήμαρχοι Τεχνικών Υπηρεσιών και Παιδείας, καθώς και Δημοτικοί Σύμβουλοι του Δήμου Χαλανδρίου, ο Δήμαρχος Παλλήνης και δύο Αντιδήμαρχοι, στελέχη της Περιφέρειας Αττικής και Δήμων, κυρίως από τους τομείς της εκπαίδευσης και της κοινωνικής προστασίας, και διαμεσολαβητές, μέλη της Ένωσης Ελλήνων Διαμεσολαβητών Ρομά. Ακόμη, συμμετείχαν μέλη του Συλλόγου Ρομά Χαλανδρίου «Ελπίδα», του Συλλόγου «Άγιος Δημήτριος» Κιάφας και της ΚΟΙΝΣΕΠ ΣΚΥΤΑΛΗ.

Σκοπός ήταν οι συμμετέχοντες να βιώσουν μία καινούργια, διαφορετική εμπειρία συμμετοχής και διαλόγου μεταξύ τους. Επιδίωξη ήταν η προσπάθεια συμμετοχής με ανοιχτή διάθεση και νου, ώστε τα μέλη να γνωριστούν ουσιαστικά με έναν καινούργιο τρόπο και να επωφεληθούν παίρνοντας κάτι μαζί τους ως πληροφορία φεύγοντας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, να συνυπάρξουν ευχάριστα μέσα από μία βιωματική διαδικασία γνωριμίας με το "διαφορετικό".

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων και προκειμένου να επιτευχθεί η σταδιακή ενεργοποίηση μιας ομάδας με κοινό θέμα τους Ρομά, ώστε να εργαστεί για αυτούς, αλλά και να διανύσει έναν ολοκληρωμένο κύκλο εμπειρίας και επαφής, επιλέχθηκαν οι παρακάτω σύντομες ασκήσεις:

Ασκήσεις Γνωριμίας:

1. Παιχνίδι με ονόματα και μπαλάκι

Οι συμμετέχοντες στέκονται σε κύκλο. Ο συντονιστής λέει δυνατά το όνομά του και πετάει το μπαλάκι σε κάποιον από τον κύκλο. Ο επόμενος, αντίστοιχα, λέει το όνομά του και πετάει το μπαλάκι σε κάποιον άλλον από την ομάδα. Το μπαλάκι πρέπει να περάσει μία φορά από κάθε συμμετέχοντα ώστε όλοι να πουν τα ονόματά τους. Αφού τελειώσει αυτός ο πρώτος κύκλος με τα ονόματα, ο τελευταίος που κρατά το μπαλάκι πρέπει να θυμηθεί το όνομα αυτού που του πέταξε το μπαλάκι, να το πει δυνατά και να του επιστρέψει το μπαλάκι. Αν γίνουν λάθη, η διαδικασία επαναλαμβάνεται μέχρι να ολοκληρωθεί σωστά.

2. Παιχνίδι με τα ονόματα "μου αρέσει, δε μου αρέσει"

Οι συμμετέχοντες στέκονται σε κύκλο. Καθένας με τη σειρά λέει το όνομά του και κάτι που του αρέσει ή δεν του αρέσει -μπορεί να πει οτιδήποτε του αρέσει να κάνει, να τρώει, μπορεί να αναφέρει κάποιο αντικείμενο που του αρέσει κλπ. Έτσι, γίνεται μία πρώτη γνωριμία με τον συντονιστή και οι συμμετέχοντες γνωρίζουν για τους υπόλοιπους πράγματα που δεν είχαν ποτέ τη δυνατότητα μέσα από την καθημερινότητά τους να γνωρίσουν.

Άσκηση "Επιλογή Αξιών Ζωής":

Οι συμμετέχοντες αποφασίζουν να κρατήσουν μία Αξία που είναι σημαντική για αυτούς στη ζωή τους και έπειτα με έναν άλλον ως ζευγάρι, αποφασίζουν μαζί ποια από τις δύο Αξίες θα επικρατήσει και για ποιους λόγους, ουσιαστικά απαντώντας στην ερώτηση του συντονιστή "Γιατί θα γίνει καλύτερος ο κόσμος με αυτή την Αξία;", την οποία επέλεξαν ως ζευγάρι.

Τόσο οι συμμετέχοντες που εκπροσωπούσαν κάποιο τοπικό φορέα όσο και οι Ρομά εκπρόσωποι κοινοτήτων, εξέφραζαν από κοινού τις εξής ανάγκες και προβληματισμούς:

- Αναγνώριση των ρόλων και θέσεων τους,
- Αποδοχή και σεβασμός, είτε της ταυτότητάς τους είτε του φορέα που εκπροσωπούσαν,
- Κατανόηση στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν είτε από κάποια θέση αρμοδιότητας είτε σε θέματα καθημερινότητάς τους,
- Δράση: Πως δηλαδή όλοι τους μπορούν να δράσουν έτσι ώστε να υπάρχει ομαλότητα και σύμπνοια στην επικοινωνία ανάμεσά τους.

Γενικότερα, επικράτησε μία χαλαρή συζήτηση ανάμεσα σε όλα τα μέλη της ομάδας, που προέρχονταν από διαφορετικές θέσεις. Από το παιχνίδι γνωριμίας ακόμα, μπόρεσαν τα άτομα να εκφράσουν κάτι απλό αλλά προσωπικό και να αγγίσουν τους υπόλοιπους/πες και να γίνει μια ευχάριστη αρχή για έναν υγιή διάλογο. Εξέθεσαν τις προσωπικές τους αξίες και προσπάθησαν να τις διαπραγματευτούν με άλλα μέλη της ομάδας και να καταλήξουν σε κάτι κοινό, όπου εάν είχαμε περισσότερο χρόνο θα βλέπαμε, πόσο θα μπορούσαν να συμβιβαστούν όλα τα μέλη και να καταλήξουν σε μία αξία.

Επιλέχθηκε η άσκηση με τις αξίες, διότι είναι αυτές που καθοδηγούν σε μεγάλο βαθμό τις αποφάσεις της ζωής μας. Όταν, λοιπόν, τις γνωρίζουμε καλά μπορούμε να αποφασίσουμε και για το πώς θα ζήσουμε –και κυρίως πώς θα ζήσουμε καλύτερα. Βέβαια, οι αξίες μας μπορεί να αλλάξουν στην πορεία της ζωής μας, καθώς θα αλλάζουν και οι επιθυμίες μας ή ο τρόπος που ορίζουμε την ευτυχία, ενώ μπορεί να αλλάξει και η προτεραιότητα που τους δίνουμε.

Στόχος των συντονιστών ήταν να εμφυσήσουν στην ομάδα τρεις από τις πιο βασικές αξίες, της συνεργασίας και του διαλόγου ανάμεσα στους ανθρώπους, ανεξαρτήτου ταυτότητας και συνθηκών ζωής, της ενσυναίσθησης και της ειλικρίνειας, καθώς και του σεβασμού απέναντι στους άλλους, αλλά και προς τον ίδιο τους τον εαυτό.

Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στη Λάρισα: «Η διαφορετικότητα ως πηγή γνώσης»

Παρουσίαση, εισαγωγή, στόχοι και διαδικασία του εργαστηρίου	
Άσκηση 1	<p>Συνάντηση:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Χωρίζονται σε ζεύγη άτομα που δεν γνωρίζονται μεταξύ τους και λέει ο καθένας/ καθεμία το όνομά του και την ιστορία που το συνοδεύει. ➤ Αλλάζουν ζεύγη και αυτή την φορά μιλάνε για το επίθετό τους και τον ρόλο τους αρχικά μέσα στην οικογένεια και έπειτα στην εργασία τους. ➤ Συναντάνε ένα άλλο ζευγάρι και γίνονται 4αδες. Μέσα σε αυτές εργάζονται για να βρουν τις κοινές προσδοκίες τους που απορρέουν είτε από τον ρόλο τους μέσα στην οικογένεια, είτε από τον επαγγελματικό τους ρόλο και να τις σημειώσουν σε χαρτί.
Άσκηση 2	<p>Διαχείριση Προβλήματος Επικοινωνίας/Σύγκρουσης:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Γίνονται δύο μεγάλες υποομάδες: όσοι ασχολήθηκαν με τις προσδοκίες σε σχέση με την οικογένεια και όσοι σε σχέση με το επάγγελμα. Η κάθε μία φτιάχνει μια ιστορία με ένα πρόβλημα επικοινωνίας στο εκάστοτε πλαίσιο. ➤ Έπειτα, η μία ομάδα παρουσιάζει στην άλλη, χωρίς να διακόπτεται η παρουσίαση. ➤ Ξαναγυρνούν στην ομάδα τους και λένε: τι κατανόησαν για την κατάσταση, για ποιους λόγους εμφανίστηκε το πρόβλημα, πώς ένιωσαν, ποια ερωτηματικά τους δημιουργήθηκαν; Τι θετικό μπορεί να υπάρχει μέσα στο ίδιο το πρόβλημα που να συνδέεται με λύσεις;
Ολοκλήρωση βιωματικού	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Βρίσκονται όλοι στην ολομέλεια και μοιράζονται τα ευρήματά τους. Παράλληλα γίνεται συζήτηση και η νοσηματοδότηση. ➤ Στο κλείσιμο μένουν στην σιωπή και αφουγκράζονται την εμπειρία της συνάντησης, διαλέγουν και μοιράζονται μια θετική λέξη, φράση, συναίσθημα, γνώση που ανακάλυψαν και που θα μπορούσε να τους χρησιμεύσει στην συμμετοχή τους την επόμενη μέρα στην ημερίδα. ➤ Αξιολόγηση

Στο βιωματικό εργαστήριο της Λάρισας συμμετείχαν ο Αντιπεριφερειάρχης Προσφυγικού-Μεταναστευτικού, Κοινωνικής Μέριμνας και Εθελοντισμού της Περιφέρειας Θεσσαλίας, στελέχη της Περιφέρειας, των Δήμων Τρικκαίων και Τυρνάβου, του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας Περιφέρειας Θεσσαλίας, εκπαιδευτικοί και επαγγελματίες της πρόνοιας από τον Συμβουλευτικό Σταθμό του Δήμου Λαρισαίων και τα Κέντρα Στήριξης Ρομά Φαρσάλων, Σοφάδων και Τρικάλων. Ακόμη, συμμετείχαν πολλοί διαμεσολαβητές, μέλη της Ένωσης Ελλήνων Διαμεσολαβητών Ρομά και από τις οργανώσεις AID και ΚοινΣΕΠ ΔΡΑΣΗ.

Σκοπός του εργαστηρίου ήταν η επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων πέρα από τον ρόλο, η επαφή με διαφορές και ομοιότητες ανάμεσά τους ως μέλη μιας μικροκοινωνίας (την ομάδα του εργαστηρίου ή τις επιμέρους υποομάδες της), καθώς ως μέλη διαφορετικών ομάδων στην ευρύτερη κοινωνική ζωή, και η αναγνώριση δυνατοτήτων και τρόπων για την αξιοποίηση των συγκρούσεων προς την επίτευξη της συνεργασίας.

Στόχος του εργαστηρίου ήταν να παραχθεί η γνώση από την άμεση εσωτερική εμπειρία του κάθε συμμετέχοντα και όχι από κάποια εξωτερική πηγή πληροφόρησης. Με αυτόν τον τρόπο, το γνωστικό μέρος μπορεί να βιωθεί στην πράξη, και η κάθε μετατόπιση και νέα αντίληψη να βασιστεί σε ό,τι είναι ήδη μαθημένο και οικείο, στο δυναμικό και στην ιστορία που ήδη φέρνει μαζί του ο κάθε συμμετέχων. Ως επιμέρους στόχοι που τέθηκαν για την υποστήριξη του παραπάνω σκοπού στο εργαστήριο που πραγματοποιήθηκε στη Λάρισα, ήταν η προσωπική γνωριμία μεταξύ των συμμετεχόντων της ομάδας και η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, ο εντοπισμός εμποδίων στην ακρόαση, στην επικοινωνία και στην επαφή και η αναγνώριση των παραγόντων που βοηθούν στην επίλυση προβλημάτων επικοινωνίας-σύγκρουσης, τα σημεία επαφής και συνάντησης (π.χ. κατανόηση συναισθημάτων και αναγκών, διαφορών και ομοιοτήτων, κοινή πρόθεση για επικοινωνία και αμοιβαία δέσμευση, αντίληψη ισοτιμίας).

Και για την ομάδα αυτή, καθώς απαρτίζονταν από άτομα που μπορεί να συναντιούνταν πρώτη φορά μεταξύ τους και από πολλές διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, αλλά και αρκετά άτομα με μειωμένη έκθεση σε βιωματικού τύπου εκπαιδεύσεις, δόθηκε χώρος στην προ-επαφή, στην πρώτη γνωριμία μεταξύ των ατόμων, φέρνοντας κάτι από την ιστορία τους ως άνθρωποι. Σκοπός ήταν να εδραιωθεί η εμπιστοσύνη σε ένα πρώτο επίπεδο και ενεργοποιηθεί το ενδιαφέρον για τη μετέπειτα επαφή-δράση.

Επιδιώχθηκε, επίσης, να έρθουν σε επαφή άτομα που δεν γνωρίζονταν μεταξύ τους και να νιώσουν ελεύθερα να εκφράσουν στοιχεία από την διαφορετικότητά τους μέσα σε ένα πλαίσιο αποδοχής. Ο σκοπός αυτός επιτεύχθηκε σε έναν βαθμό,

ωστόσο συναντούσε εμπόδιο τη μη δέσμευση μελών που μετακινούνταν συνεχώς εντός και εκτός του χώρου διεξαγωγής του εργαστηρίου και συμμετείχαν αποσπασματικά. Αντίστοιχα, η παρουσία ατόμων που δεν είχαν έναν ξεκάθαρο ρόλο συμμετοχής, είναι πιθανό να δημιουργούσε κάποια ερωτηματικά καθώς και μια αίσθηση ανισότητας.

Παρόλα αυτά, καθ' όσον διεξάγονταν οι ασκήσεις αυξανόταν σταδιακά ο αριθμός των ατόμων που δεσμεύονταν σε αυτές. Τη στιγμή, ωστόσο που παρουσίαζε η κάθε μία από τις τετράδες, που είχαν εργαστεί, τις προσδοκίες που είχε εντοπίσει στις υπόλοιπες, έγινε ορατή και φαινομενολογικά η ανισότητα που περιγράφηκε πιο πάνω, καθώς εμπλέχθηκε με έναν κάποιο συγκρουσιακό τρόπο επαφής μία ομάδα ατόμων που δεν είχαν εργαστεί μέχρι εκείνη την στιγμή και είχαν μόλις εισέλθει στον χώρο του εργαστηρίου και εξέφραζαν τις αντιρρήσεις τους από όρθια θέση, ενώ οι υπόλοιπες ομάδες κάθονταν σχηματίζοντας μικρούς κύκλους.

Μετά από την σχετική επισήμανση μίας από τις συντονίστριες η ομάδα αντιλήφθηκε το εμπόδιο στην επικοινωνία που δημιουργούσε η έκφραση διαφωνίας από μία θέση υψηλότερη από αυτή των άλλων και η ομάδα πρότεινε ως αντιστάθμισμα και επίλυση την αλλαγή της διάταξης και την δημιουργία ενός μεγάλου κύκλου όπου όλοι θα κάθονταν στο ίδιο ύψος και θα είχαν μια ισότιμη συμμετοχή. Η αλλαγή αυτή δημιούργησε έναν νέο ενθουσιασμό και ενεργοποίησε όλα τα μέλη, με αποτέλεσμα να δεσμευτούν στην διαδικασία, ακόμη και όσοι μέχρι εκείνη την στιγμή έμπαιναν και έβγαιναν από τη διαδικασία. Η νέα συνθήκη έδωσε τη δυνατότητα να αισθανθούν ισότιμοι να επικοινωνήσουν και να εκφραστούν.

Αναφέρθηκαν ως επί το πλείστον στις προκλήσεις, αντιξοότητες και συγκρούσεις που έχουν βιώσει στον εργασιακό τους ρόλο και κάποια μέλη (πολύ λίγα) στα επιτεύγματα και στις ικανοποιήσεις που έχουν λάβει από αυτόν. Η επικοινωνία της ομάδας, παρότι μπήκε σε ένα πλαίσιο πιο ισότιμο, παρέμεινε ωστόσο συγκρουσιακή και εστιασμένη στα προβλήματα και στις δυσκολίες επίλυσης. Έτσι, σύντομα μέλη της ομάδας πέρασαν από την πρώτη αίσθηση ζεστασιάς που δημιούργησε η ομάδα σε κύκλο σε μια αίσθηση δυσφορίας και αγωνίας ότι δεν θα μπορεί έτσι να προχωρήσει τα θέματά της.

Σε αυτό το σημείο προτάθηκε από τις συντονίστριες να εργαστούν πάνω σε αυτό το ζήτημα και να το επεξεργαστούν ως υποομάδες, έτσι ώστε να εμβαθύνουν την κατανόησή τους για τον παρόντα τρόπο επικοινωνίας και να διερευνήσουν τρόπους επίλυσης, ωστόσο η ομάδα δεν ήθελε να ακολουθήσει. Παρ' ότι, λοιπόν, αναγνώριζε την δυσκολία στην επικοινωνία και την έλλειψη ουσιαστικής επαφής, καθώς ο καθένας έμενε περιορισμένος στον ρόλο του, είχε αντίσταση στο να πειραματιστεί με έναν καινούργιο τρόπο. Φάνηκε ότι εκείνη την στιγμή για την

ομάδα ήταν σημαντική η συνάντηση ως είχε και η έκφραση του κάθε ενός στο σύνολο, ακόμη και αν αυτή δεν ήταν πλήρως ικανοποιητική και είχε έναν βαθμό ματαίωσης και έλλειψης προχωρήματος.

Δεδομένων των συνθηκών που περιγράφηκαν πιο πάνω, όπου δεν ευνοούσαν ένα απόλυτα ασφαλές πλαίσιο και μία αίσθηση σταθερότητας, και δεδομένου, επίσης, του μεγάλου μεγέθους της ομάδας που μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα έπρεπε να διαμορφωθεί, να συνυπάρξει και να συνεργαστεί, φάνηκε ότι δεν μπορούσε να αντέξει μια ακόμη αλλαγή και η αίσθηση της μεγάλης ομάδας ήταν το σημείο αναφοράς που της έδινε την αίσθηση της σταθερότητας και της ασφάλειας που χρειαζόταν. Έτσι, τα μέλη συνέχισαν να επικοινωνούν μέσα από τον παρόντα εργασιακό τους ρόλο και να εκφράζουν τις δυσκολίες που αυτός αντιμετωπίζει. Στη συνέχεια και καθώς το εργαστήριο πλησίαζε στη λήξη του, προκειμένου να νοηματοδοτήσουν τα άτομα την εμπειρία της συνάντησης ζητήθηκε από το κάθε μέλος να πει τι κρατούσε και τι άφηνε. Με αυτόν τον τρόπο έγινε και ο αποχαιρετισμός και το κλείσιμο της διαδικασίας.

Η αίσθηση των συντονιστών καθ' όλη την διάρκεια αυτού του εργαστηρίου ήταν ότι δεν υπήρχε σαφής διαχωρισμός από την ημερίδα που ακολουθούσε και ως προς τον χώρο και τη διευθέτησή του και ως προς τα πρόσωπα και τον τρόπο που αυτά παρευρίσκονταν. Δεν ήταν εύκολος ο διαχωρισμός και η διαφοροποίηση του τρόπου επικοινωνίας των ατόμων (πώς επικοινωνούμε σε μια ημερίδα και πώς επικοινωνούμε σε μια βιωματική συνάντηση). Η εξοικείωση με το τελευταίο ήταν ασφαλώς και στους σκοπούς του εργαστηρίου, ωστόσο το συγκεκριμένο πλαίσιο, όπως περιγράφηκε και η αποσπασματική συμμετοχή αρκετών μελών, δυσκόλεψε την προετοιμασία για αυτήν τη μεταστροφή. Η βίωση δυσφορίας και ματαίωσης της ομάδας κατανοήθηκε από τους συντονιστές ως μέρος της πραγματικότητάς που βιώνουν καθημερινά στην προσπάθεια να επιλύσουν τα ποικίλα προβλήματα που αντιμετωπίζουν φορείς και αντίστοιχα μέλη των κοινοτήτων Ρομά. Αυτό βοήθησε να αποκτηθεί μία καλύτερη κατανόηση και γνωριμία με τον πληθυσμό αυτό και τις ανάγκες του. Επίσης, σε κάποιες στιγμές και οι ίδιες οι συντονίστριες ένιωσαν τη ματαίωση που είχε η δυσκολία να εναρμονιστούν τα μέλη μεταξύ τους και να συνεργαστούν, με βάση τους αρχικούς σκοπούς του εργαστηρίου.

Με βάση τους αρχικούς στόχους του εργαστηρίου, όπως περιγράφηκαν πιο πάνω, η ομάδα κατάφερε σε μικρό βαθμό να προχωρήσει σε μια πιο ξεκάθαρη επίγνωση των εμποδίων στην επικοινωνία, παρ' ότι αρκετά από αυτά ήταν παρόντα κατά την διάρκεια της διεξαγωγής του.

Το κύριο επίτευγμα αυτής της ομάδας ως προς τον σκοπό του εργαστηρίου, τον διάλογο, ήταν η σταδιακή αύξηση του ενδιαφέροντος για αυτόν και η τελική

δέσμευση και εμπλοκή όλων των μελών σε μία συλλογική επικοινωνία, όπου ο καθένας επικοινωνούσε από την ίδια θέση. Αυτό αποτελεί πολύ σημαντικό βήμα, καθώς η δέσμευση είναι από τα βασικότερα στοιχεία του διαλόγου και της συνάντησης, αλλά και προϋπόθεση για τη σταθερή επιδίωξη λύσεων σε μια σύγκρουση.

Σημαντικό ρόλο στη δέσμευση της ομάδας έπαιξε η επίδειξη σταθερότητας και συνεχούς ενδιαφέροντος από πλευράς των συντονιστριών, όπως και μια διάθεση αποδοχής των ατόμων και της διαδικασίας της ομάδας. Αυτό συνεισέφερε στο να αισθανθούν εμπιστοσύνη στο πρόσωπό τους και να παραμείνουν στην διαδικασία με ενεργό ενδιαφέρον.

Τέλος, από σχετικές αναφορές μελών της ομάδας φάνηκε ότι η επικοινωνία ανάμεσα σε μέλη διαφορετικής ομάδας προέλευσης, έδωσε τη δυνατότητα σε ορισμένα άτομα για μια ανθρώπινη επικοινωνία βάζοντας σε έναν βαθμό στην άκρη στερεότυπα και προκαταλήψεις. Οι αναφορές αυτές επιβεβαιώνουν τη θετική επίδραση που έχει η επικοινωνία μέσα από μία κάποια, όσο γίνεται περισσότερη, απόσταση από τους παγιωμένους ρόλους, ώστε να ενισχυθούν οι σχέσεις, οι οποίες είναι αυτές τελικά που χτίζουν τον διάλογο και τη συνεργασία.

Βιωματικό Εργαστήριο ως καλή πρακτική στη Θεσσαλονίκη: «Η διαφορετικότητα ως πηγή γνώσης»

Στο βιωματικό σεμινάριο της Θεσσαλονίκης συμμετείχαν στελέχη και επαγγελματίες από τις Περιφέρειες Θεσσαλίας, Κεντρικής, Ανατολικής και Δυτικής Μακεδονίας-Θράκης, Δήμοι (Μενεμένης-Αμπελοκήπων, Κορδελιού), αντιπρόσωποι ΜΚΟ, ΑμΚΕ, Πολιτιστικοί και Μορφωτικοί Σύλλογοι Ρομά, Κέντρα Προστασίας Ανηλίκων Ρομά και διαμεσολαβητές Ρομά.

Σκοπός ήταν η δημιουργία ενός βιωματικού εργαστηρίου διαδραστικού τύπου, μέσω μίας ανοιχτής συνάντησης όλων των φορέων που ασχολούνται με θέματα Ρομά, με στόχο την ευρύτερη δημοσιοποίηση των εκάστοτε εμπλεκόμενων φορέων και οργανώσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Το εργαστήριο στόχευσε στην δημιουργία νέων προϋποθέσεων εγκαθίδρυσης μιας σχέσης με αμοιβαία αναγνώριση και καλλιέργεια εμπιστοσύνης μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών και στη συνέχεια, τη διερεύνηση από κοινού εξερεύνησης εφικτών λύσεων σε θέματα Ρομά.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων και προκειμένου να επιτευχθεί η σταδιακή ενεργοποίηση μιας ενιαίας αρχικά ομάδας, με κοινό προσανατολισμό τα θέματα των Ρομά, πραγματοποιήθηκε η παρακάτω σύντομη διαδικασία παρουσίασης όλων των παρευρισκόμενων στην αίθουσα. Υπήρχε ήδη κυκλική διάταξη των καρεκλών και οι συμμετέχοντες κάθονταν όπου επιθυμούσαν. Οι συντονίστριες έκαναν μια απλή σύσταση, όνομα, θέση και ρόλος τους, και συνέχισαν όλα τα μέλη του κύκλου να αυτο-συστήνονται μέσω του φορέα-ρόλου τους.

Η διαδικασία ακολούθησε έναν άλλο τρόπο βιωματικού χαρακτήρα, πιο προσωπικού, με στόχο τη "γείωση" των μελών σε προσωπικό επίπεδο. Ζητήθηκε από τα μέλη να καταγράψουν σε ένα φύλλο χαρτί, με το χέρι που συνήθως δεν γράφουν, ποια είναι η ανάγκη τους στο τώρα. Δόθηκαν παραδείγματα από τις συντονίστριες, ως προς το τι συνίσταται ως ανάγκη και τι ως επιθυμία. Ζητήθηκε από τις συντονίστριες να εστιάσουν σε κάτι άμεσο και όχι γενικό, σε κάτι που να μην έχει συναίσθημα, αλλά περισσότερο να εκφράζεται ως σκέψη. Στη συνέχεια ζητήθηκε να διπλώσει ο καθένας/ καθεμία το χαρτί του/ της και να το κρύψει σε κάποιο σημείο μέσα την αίθουσα, όπου το ίδιο/ ίδια μόνο θα γνώριζε για το υπόλοιπο της ημέρας. Ο στόχος της άσκησης αυτής ήταν να δημιουργεί ένα ελαφρύ, δημιουργικό και ευχάριστο κλίμα με την λιγότερη έκθεση των παρευρισκόμενων.

Ακολούθησε ένα ολιγόλεπτο διάλειμμα, και ζητήθηκε αμέσως μετά από τα μέλη να χωριστούν σε ομάδες, ανάλογα με τον φορέα αντιπροσώπευσής τους. Ήδη οι

συντονίστριες είχαν αλλάξει τη διάταξη του χώρου σε επιμέρους μικρότερους κύκλους. Ένας ακόμη στόχος αλλαγής της διάταξης των καρεκλών, έγινε, έτσι ώστε τα μέλη των επιμέρους ομάδων να βιώσουν τη διαφορετικότητα τους αριθμητικά από τους υπόλοιπους, αλλά και να συνδεθούν αρχικά με το "όμοιο" τους.

Αφού κάθισαν τα άτομα στις αντίστοιχες ομάδες τους, άκουσαν λίγα λόγια από τις συντονίστριες και πήραν κάποιες οδηγίες, ως προς το πως θα μπορούσαν να συζητήσουν ως ομάδα. Δόθηκαν κάποιοι κανόνες όπως:

- να σέβονται και να ακούν χωρίς να προσβάλλουν τον άλλον,
- να μη σχολιάζουν την ώρα που μιλάει ο "άλλος" έτσι ώστε να ακουστούν όλοι,
- να δοκιμάσουν να μιλούν σε πρώτο πρόσωπο,
- να μην αποφασίζουν για κάτι γρήγορα,
- να διακόπτουν τον άλλον όταν έχουν απορία και να ρωτούν, αλλά με τρόπο υποστηρικτικό, π.χ. με το "Τι & Πως" και όχι με το "Γιατί".

Μετά από μία ώρα, ζητήθηκε, η κάθε ομάδα να καταγράψει κάποια ερωτήματα που θα ήθελαν τα άτομα της ομάδας να απευθύνουν στις άλλες ομάδες, με τρόπο απλό και κατανοητό.

Μετά από ένα διάλειμμα, ακολούθησε το επόμενο μέρος του Βιωματικού με την άσκηση Fishbowl, μια τεχνική ομαδοσυνεργατικής στρατηγικής διδασκαλίας, κατά την οποία τα μέλη κάθε ομάδας πρέπει να εργαστούν από κοινού ως σύνολο για την επίτευξη ενός κοινού στόχου, όπου κανένας δε μπορεί να επιτύχει πλήρως, αν όλοι δεν εργαστούν συλλογικά. Η τεχνική αυτή εφαρμόζεται σε σχολικά πλαίσια και θεωρήθηκε ότι θα επέτρεπε και στην παρούσα συνθήκη να φέρει αντίστοιχα αποτέλεσμα συνεργασίας.

Στόχος αυτής της τεχνικής είναι τα μέλη διαφορετικών ομάδων να εστιάζουν σε ερωτήσεις που εξερευνούν τις συνθήκες και όχι συμπεριφορές, που μπλοκάρουν την όποια επικοινωνία. Το γενικότερο ερώτημα ήταν *"Ποιες είναι οι συνθήκες του Πεδίου που συντηρούν την εκάστοτε Συμπεριφορά;"*. Δόθηκαν αρχικά παραδείγματα από τις συντονίστριες με ερωτήσεις προσωπικού χαρακτήρα και έπειτα συλλογικού. Όλες οι ερωτήσεις συλλέχθηκαν σε ένα κουτί, και ξεκίνησε η διαδικασία του Διαλόγου. Υπήρχε ένας σταθερός αντιπρόσωπος από κάθε ομάδα στη συζήτηση και όλοι μαζί καθήμενοι σε ένα στρογγυλό τραπέζι συζητούσαν την άποψή τους για λίγη ώρα σε κάποια ερώτηση από το κουτί. Εάν κάποιος έξω από το τραπέζι, που παρακολουθούσε τη συζήτηση ήθελε να θέσει έναν νέο προβληματισμό, μπορούσε να κατευθυνθεί προς το τραπέζι, να διακόψει, να θέσει τον προβληματισμό του και να αποχωρήσει. Οι σταθεροί συνομιλητές άλλαζαν μετά από λίγο χρονικό διάστημα, εάν ένιωθαν ότι ολοκλήρωναν, ή όταν κουράζονταν, και τους αντικαθιστούσε κάποιο άλλο μέλος από τον φορέα τους.

Η βιωματική διαδικασία ολοκληρώθηκε, όταν όλα τα μέλη των φορέων, αναζήτησαν τα αρχικά σημειώματα (αυτά που είχαν κρύψει στον ευρύτερο χώρο) και συμπλήρωσαν στην αρχή της ημέρας, σύμφωνα με μια αρχική τους ανάγκη. Αυτή τη φορά, τους ζητήθηκε, να απαντήσουν ως υποτιθέμενοι "γονείς" των ιδίων, γράφοντας με το συνηθισμένο πλέον χέρι γραφής. Όλες οι απαντήσεις συγκεντρώθηκαν και διαβάστηκαν φωναχτά από τις συντονίστριες καθώς αυτό αποτέλεσε και τη διαδικασία ολοκλήρωσης επαφής αυτής της νέας βιωματικής ομάδας: αυτής όλων των συνεργατών σε θέματα Ρομά.

Στο βιωματικό εργαστήριο οι συμμετέχοντες έδειχναν ενδιαφέρον για τις διαδικασίες αν και για πολλούς από αυτούς ήταν η πρώτη φορά που έπρεπε να επικοινωνήσουν και να συζητήσουν με τις συγκεκριμένες μεθόδους. Στις ομάδες εργασίας Ρομά, Διοικητικοί, ΜΚΟ χρειάστηκε να δοθεί περισσότερος χρόνος γιατί υπήρχε έντονα η ανάγκη, κυρίως στην ομάδα των Διοικητικών, εκτός από την καταγραφή προτάσεων ή ερωτημάτων για όποια προβλήματα θεωρούν σημαντικά, να συζητήσουν, να ανταλλάξουν εμπειρίες και να προτείνουν καλές πρακτικές. Ήταν ενδιαφέρον ότι οι περισσότερες ερωτήσεις/προτάσεις όλων των ομάδων αφορούσαν στην παιδεία και την εκπαίδευση.

Η βιωματική συνάντηση αποτέλεσε μια πολύ χρήσιμη ανταλλαγή ιδεών και προβληματισμών. Μέσα από το βιωματικό οι συμμετέχοντες είχαν την ευκαιρία να γνωριστούν και να αλληλεπιδράσουν μεταξύ τους, ίσως και να καταλάβουν την κάθε πλευρά περισσότερο. Το πολύ σημαντικό ήταν ότι οι συμμετέχοντες/ουσες βρέθηκαν από διαφορετικές πόλεις τις Ελλάδας και ήταν μια ευκαιρία να δουν τι προβλήματα υπάρχουν στις διαφορετικές περιοχές και να δικτυωθούν μεταξύ τους.

Το συγκεκριμένο βιωματικό φανέρωσε αδυναμίες και στερεότυπα μέσα από την εκπροσώπηση φορέων και του ρόλου τους, Ρομά και μη Ρομά. Δόθηκε η ευκαιρία σε πολλούς ανθρώπους, λιγότερο ενοχοποιημένα, να εκφράσουν και να ακούσουν τους προβληματισμούς όλων των συμμετεχόντων και να πάρουν ενθάρρυνση και κατανόηση χωρίς τη συνηθισμένη σε όλους σύγκρουση. Τα μέλη των ομάδων αναγνώρισαν κοινά χαρακτηριστικά αλλά και διαφορετικά ανάμεσά τους. Έδειξαν να βρίσκουν ο καθένας τη δική του υπερβολή, παρανόηση, παρεξήγηση και παραπληροφόρηση. Έβρισκαν, ή όταν δεν τα κατάφερναν, ζητούσαν, τη στήριξη και την ασφάλεια του λόγου τους, είτε από τους "ομοίους" τους, είτε μέσω της εφαρμογής των κανόνων της ομάδας. Υπήρχε, ωστόσο, αίσθημα σεβασμού μεταξύ των συμμετεχόντων στη βιωματική διάδραση. Το τελικό ανάγνωσμα των σημειωμάτων απάντησης από τους παρευρισκόμενους προς τους ίδιους τους εαυτούς τους, φανέρωσε ότι το βασικό κοινό όλων μας είναι η ανθρώπινη φύση μας και ότι είναι απαραίτητο πάνω από όλα να τη σεβόμαστε.

Συμβολή της βιωματικής εκπαίδευσης στην κοινωνική ένταξη των Ρομά

Ως καλή πρακτική κατά την εφαρμογή της Εθνικής Στρατηγικής για την κοινωνική ένταξη των Ρομά μέσα από την *πρόσβαση στην εκπαίδευση, στην εργασία, στην υγειονομική φροντίδα και στη στέγαση*, η βιωματική εκμάθηση συνεργασίας και διαλόγου ανάμεσα σε Ρομά και μη Ρομά αναδεικνύεται ως ένα χρήσιμο εργαλείο για το σχεδιασμό και την υλοποίηση των δράσεων κοινωνικής ένταξης.

Ο ρόλος των τοπικών αρχών στην ένταξη των κοινοτήτων Ρομά που ζουν στην επικράτεια τους είναι ζωτικής σημασίας. Πολλές τοπικές αρχές εμποδίζονται από το να εκπληρώσουν τον ρόλο τους, επειδή περιορίζονται σοβαρά, μεταξύ άλλων, από τους περιορισμένους ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους, τις πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες και τα γλωσσικά εμπόδια.

Στόχος των βιωματικών, πέρα από την ανάπτυξη εργαλείων και ενός κώδικα επικοινωνίας για την καλύτερη διαχείριση κοινών προβλημάτων, είναι και η εστίαση στην πεποίθηση ότι το πρόβλημα δεν είναι οι Ρομά, αλλά ο ίδιος ο αντιτιστγγανισμός που εντοπίστηκε μέσα από τις πρακτικές και τα παραδείγματα διαφόρων δράσεων φορέων και συλλόγων. Χρειάζεται να αποδομηθούν τα στερεότυπα που συνοδεύουν τους Ρομά μέσα από την καθημερινή συναλλαγή με φορείς, θεσμούς και συμπολίτες μη Ρομά.

Ο στόχος δημιουργίας ενός δικτύου θα είναι η απάντηση σε κάθε εμπόδιο διαλόγου μελλοντικά. Η ύπαρξη υποομάδων συντηρεί και ενισχύει στερεότυπα που είναι πολύ δύσκολο να εγκαταλειφθούν. Η βιωματική εκπαίδευση αποτελεί ίσως τον πλέον πρόσφορο χώρο αποδόμησης των στερεοτύπων μέσα από γνωστικές και βιωματικές διεργασίες, πράγμα που ανοίγει το χώρο για αποδοχή της διαφορετικότητας, για συνένωση των δυνάμεων στην κοινωνική αλληλεγγύη και την κοινωνική ένταξη των Ρομά συμπολιτών μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ενδεικτική βιβλιογραφία για τα βιωματικά εργαστήρια που σχεδιάστηκαν με βάση την ψυχοθεραπεία Gestalt, τη συστημοκεντρική ομαδική ψυχοθεραπεία και το θεατρικό παιχνίδι:

Αντωνέλος, Σ. & Πλέσσα, Ε. (2014) Διαμεσολάβηση σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε.

Edwin Nevis-Θεραπεία Gestalt: "Θεωρία & Εφαρμογές", εκδόσεις Διόπτρα.

"Σύνδεσμοι: Ένα εγχειρίδιο για την καταπολέμηση της Ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο μέσα από την εκπαίδευση στα Ανθρώπινα Δικαιώματα".

Levinas, E. (1988) Την ώρα των Εθνών, Περιοδικό Αντί, τεύχος 595, 5 Ιανουαρίου 1996, σ 50.

Perls, Hefferline & Goodman: "Excitement and Growth in Human Personality".

Πλέσσα, Ε. (2016) Η βιωματική εμπειρία της Διαμεσολάβησης. Resolve Διαμεσολαβητές. Retrieved November 2, 2016, from <http://resolve.gr/>

Spinelli, E. (2005) The interpreted world: an introduction to phenomenological psychology, London: Sage.

Yvonne M. Agazarian, "Συστημοκεντρική ομαδική ψυχοθεραπεία", εκδόσεις Αρμός.